

II. NOTAS Y COMENTARIOS

A propòsit d'un llibre de V. di Benedetto sobre Eurípides

L'estudi de Vincenzo Di Benedetto sobre el teatre d'Eurípides considerat en relació amb els conflictes i les tensions de la societat atenesa del seu temps constitueix una aportació important: entre altres coses perquè cada vegada és menys freqüent que els erudits es llancin a una interpretació global d'algun dels autors majors de la literatura grega*. Di Benedetto, per una banda, planteja amb claredat inusual una sèrie de qüestions bàsiques per a la nostra aproximació al fet literari; i, pel que fa a Eurípides, toca la majoria de temes que més val la pena discutir. M'he deixat emportar pel caràcter estimulant, provocatiu, d'aquesta obra i l'he comentada amb més extensió i probablement amb més abrandament del que és habitual en un *compte rendu*; però no me'n sabria excusar. Al capdavall, el pitjor que ens pot passar amb qualsevol llibre, erudit o no, és que ens suscití tan sols indiferència.

Di Benedetto comença replantejant la vella i tan debatuda qüestió de si cal rastrear en el gran monòleg de Fedra (*Hipp.* 373) ecos d'una polèmica deliberada contra l'optimisme moral socràtic; i s'inclina decididament per una resposta afirmativa. A partir d'aquí defineix un "model" de personatge típic de la primera època d'Eurípides (*Fedra, Alcestitis, Medea...*)¹, que es caracteritzaria per una lúcidesa implacable a l'hora d'analitzar la seva pròpia situació, amb les seves limitacions i condicionaments. Es tracta de figures tràgiques que, víctimes de circumstàncies que llur voluntat no té manera de modificar, prenen consciència, a través d'un discurs intel·lectual sòlidament construït, que no els resta cap altra sortida que no sigui, d'una manera o una altra, l'autodestrucció. En conseqüència, Di Benedetto parla de l'actitud del poeta com d'un intel·lectualisme aferrissat.

El problema és que aquest plantejament bàsic distorsiona

* V. DI BENEDETTO, *Euripide: teatro e società*, (Torí, Giulio Einaudi Editore, 1971). L'any 1975 fou objecte d'una reimpressió als Reprints Einaudi. En el moment d'escriure aquestes ratlles tinc a la vista unes quantes ressenyes, força favorables, en termes generals; H. VAN LOOY, *AC* 42 (1973), 602-604; C. GARCIA GUAL, *Emerita* 41 (1973) 258-261; P. T. STEVENS, *JHS* 94 (1974), 183-184; E. W. WHITTLE, *CR* 25 (1975), 12-13. En canvi, P. BURIAN, "Euripides the Contortionist", *Arion* NS 3/1 (1976) 96 i ss. li adreça una sèrie de reserves serioses.

amb una mena de rigidesa escolàstica (a voltes una mica risible) la interpretació d'aquestes obres -i en particular de l'*Hipòlit*. Segons el nostre autor ja des de l'inici de la tragèdia existeix una ferma decisió de morir per part de Fedra, definitivament assumida i formulada en presència de les dones de Trezèn; i els esdeveniments posteriors demostren fins a quin punt responia a una anàlisi correcta de la situació de fet. La intervenció de la no-drissa només fa que retardar, primer, i després accelerar aquesta decisió -amb conseqüències fatals per a Hipòlit, això sí. Per tant, un dels problemes bàsics als quals s'encarava Eurípides era de justificar la "incongruència" (aquestes deliciosos cometes són de l'autor) que Fedra encara visqui, després d'un determini pres sobre bases tan sòlides i raonables.

En tot cas, els dos primers capítols tenen el mèrit d'insistir en la importància d'un fenomen que ja havia sigut objecte d'un estudi rigorós per part de Schadewaldt²: vull dir el sistema d'articulació interna d'una sèrie de personatges que després d'una crisi emotiva, acompanyada de planys i laments, es lliuren a digressions deliberadament "diffícils" i deixen de banda el seu anterior abrandonament per reflexionar sobre la situació des d'una perspectiva no purament subjectiva; de manera que després d'un moment passional en ve un altre de racionalista, amb una fractura interna molt accentuada que serveix per a posar els dos termes en un *rapport* recíproc de distinció. En el que no crec que Di Benedetto tingui raó és en la severitat amb la qual anatematitza com una extralimitació qualsevol temptativa dels crítics per establir "mediacions", tant si són de caràcter psicològic com dialèctic, entre aquestes dues fases; però es tracta d'una actitud dogmàtica, com el to forçat de la seva lectura de l'*Alceste*, per exemple, demostra a bastament³.

El problema de fons, però, no rau aquí, sinó en l'ús, tan peculiar, que Di Benedetto fa del terme *racionalisme*. No es tracta només d'una qüestió de mots. La cosa té més abast, pel que fa a la comprensió global del poeta, del que semblaria deduir-se, per exemple, de les crítiques que l'autor adreça a Dodds i el seu famós article⁴, en un nivell aparentment molt tècnic. Trobo que cal un cert coratge i una manca notable de sensibilitat literària per intentar definir en termes tan neutres, tan *dettachés*, una *racionalitat* (i fer-se fort en aquest terme, insistint amb una certa tossuderia a despullar-lo categòricament de connotacions emocionals) que comença per assenyalar que la millor actitud davant la vida és acomiadar-se'n com més de pressa millor. És clar que el nostre autor, segons pren cura d'explicar-nos, fa servir el terme *racionalisme* per al·ludir al fet que tants personatges euripidis es valguin de la seva intel·ligència per enquadrar la comprensió de les situacions personals en un context més ampli i preveure que van de cap al desastre inevitable. Però, que jo sàpiga, ni a Grècia ni al nostre propi temps (i aquest era l'aspecte més "ideològic" del treball de Dodds) s'ha acostumat a anomenar racionalisme la constatació (baldament s'hi pervingui per mitjans "racionals") que el món es troba *out of joint*, abocat a una esborronadora follia. En l'argot de l'última postguerra europea, si no vaig errat, de la constatació (bastant rebaixada llavors al nivell d'un lloc comú) que la raó, a través d'una aplicació rigorosa de les seves pròpies regles, podia menar a la desesperació o a l'anorreament, se'n solia dir nihilisme. Formulant la qüestió en

termes més austers, més d'acord amb el que s'espera d'un filòleg, diríem que les comparacions de Di Benedetto entre Eurípides, d'una banda, i els metges del *Corpus* o Tucídides, de l'altra, indueixen a error: fan abstracció de les distincions de gèneres i propòsits i obliden que si en un cas la racionalitat té una funció instrumental, d'anàlisi, per a l'autor de la *Medea* tant pot ser una temptació, com una esperança, com tenir finalitats sarcàstiques: quan un poeta dramàtic aplica a l'absurd una lògica maniàtica, exasperada, hom pot sospitar que les seves intencions són més corrosives del que poden testimoniar els *loci paralleli* diligentment cercats en els tractats mèdics o en els historiadors. Personalment, penso que escriure a propòsit de Fedra o de Polixena "*dopo aver valutato tutti gli aspetti della questione si rende conto della necessità di morire*" (p. 51) no és el final, sinó el començament de la tasca de l'interpret; a partir d'aquí cal intentar desembullar la madeixa d'una tragicitat tan diferent ja de la d'Esquil o de Sòfocles; és a dir, si realment el conflicte es planteja en aquests termes (lúcida, desolada visió de les coses convertida en una agulla fixa que assenyala l'hora de morir) no podem brandar un terme, sigui racionalisme, sigui un altre qualsevol (el més emprat fins ara ha sigut probablement realisme)⁵ per estalviar-nos de perseguir -a través de les contradiccions i les ambigüitats i sobretot, a mesura que Eurípides envelleix, a través del *trompe-l'oeil* d'un patetisme descordat- la seva actitud respecte a un món on és tan fàcil arribar a la conclusió que més val suprimir-se, respecte a l'entrada de connotacions religioses i arguments d'estat que sovint embolcallen aquest determini i, especialment, respecte a la *raó* que ens ajuda a reconciliar-nos-hi⁶.

La demostració que aquest terme de racionalitat no té res d'innocu, la trobem quan Di Benedetto assimila audaçment el racionalisme euripídi i el programa "il.lustrat" de govern de l'Atenes de Pèricles. La seva caracterització de l'ambient intel·lectual de la *polis* en contínua expansió, que semblava reclamar cada vegada més els serveis d'una classe dirigent profundament impregnada de les "llums", és molt brillant; però a despit que Di Benedetto dona prova d'haver reflexionat sobre les interaccions entre infraestructura econòmica i superestructura cultural amb moltíssim més de rigor del que és costum entre els filòlegs clàssics, no veig que hagi aconseguit d'establir una relació autènticament il·luminadora, més enllà de vagues punts de contacte, entre aquesta llei de personatges dotats d'una im placable lucidesa i l'optimisme racionalista d'alguns polítics de l'època⁷; i sobretot, encara es fa més difícil d'acceptar que aquesta relació fos tan profunda, tan orgànica, que la crisi del model de societat que Pèricles propugnava fos responsable d'una manera directa (perquè, entre altres coses, aquesta anàlisi peca d'un excessiu mecanicisme) de la pèrdua de significat d'una aspiració racionalista que per a Eurípides constituïa el motor del conflicte tràgic. Car un aspecte central en la interpretació de Di Benedetto és que en les obres que Eurípides anà produint, a mesura que el conflicte bèl·lic enverinava les formes de convivència dels atenesos, hi trobem versions del mateix tipus de personatge, però amb incongruències i defalliments que permeten parlar d'una atrofia del "model" per culpa de les circumstàncies. Però penso que aquesta és una opinió que respon a una anàlisi menys atenta a allò que les obres real

ment ofereixen que no pas al que una idea preconcebuda exigeix de cercar-hi⁸.

La segona part del llibre (*La tragedia di Euripide e la realt  politica e sociale*) probablement és la que conté més opinions susceptibles de provocar disconformitats abrindades: perquè en aquest terreny de la incidència dels episodis polítics concrets sobre l'obra d'art els filòlegs mantenen posicions bastant irreductibles. Per la meva part, no vull entrar-hi sinó per al.ludir a algunes qüestions de natura sobretot literària. Em cal dir, però, que el fet que Di Benedetto hagi deixat bastant de banda les agosarades fantasies de Delebecque, Grégoire, Goossens *et alii*, tan inclinats a llegir les obres en clau política immediata, i fins i tot a descobrir individus i polèmiques del moment sota la m scara del personatge tràgic, em sembla un guany no gens migrat.

D'entrada, el nostre autor defineix la ideologia dominant de l'Atenes de Pèricles com una proposta de societat un nime, no escindida per oposicions irreversibles, amb mecanismes correctius de les desigualtats socials, possibilitats mínimes per a tots els ciutadans i una moderada circulació dels béns; i subratlla com la guerra, que no pesava igualment sobre les espatlles de tothom, havia de trencar aquest miratge de solidaritat i impossibilitar l'harmonia social. Eurípides, com a partidari del model de Pèricles, reaccion  cada cop amb més violència contra la prolongació de la guerra, i a mesura que aquesta, insuportablement, s'eternitzava, an  girant l'esquena a les lluites polítiques de la seva ciutat i perdent de mica en mica els punts de contacte amb la realitat històrica i també la fe en l'articulació racional del m n⁹. A grans trets, aquesta interpretació és prou convincent -m s convincent, sens dubte, que bastants de les lectures concretes en què recolza¹⁰.

Altrament, crec que un dels aspectes més positius d'aquesta segona part és que no doni per bona, d'entrada, la interpretació *patriotarda* de l'*Erecteu*; el mateix es pot dir de les *Suplicants*, però en el cas de l'obra de la qual només ens han pervingut fragments, malgrat l'aportació dels papirs, la qüestió és especialment delicada¹¹. Per a totes dues tragèdies, penso, la mateixa formulació és bona: es tracta de missatges antibel.licistes vehiculats per temes mítics que, en principi, més aviat haurien de servir per a la causa contrària.  s una ll stima que, a aquestes conclusions, Di Benedetto hi arribi no tant a través d'una anàlisi dels textos com a partir d'opinions apriorístiques respecte a l'evolució política d'Eurípides i de la fase en qu  es trobava quan va compondre aquestes obres.

Potser caldria discutir amb una mica més de deteniment la interpretació de les *Suplicants*, una peça que rep un tractament de privilegi en aquest llibre; però la seva comprensió en profunditat resulta greument obstaculitzada per la pruija de lectures polítiques. De fet, Di Benedetto abandona qualsevol precaució ret rica per preguntar-se: "*Che cosa si propone Euripide di fare sul piano politico immediato?*" (p. 177); i s'adhereix a l'opinió que els vv. 726-30 són un manifest electoral a favor d'Alcibiades. Naturalment, que hom accepti aquesta interpretació o no depèn del parer que cadascú tingui respecte a la irrupció de problemes contemporanis, en el sentit més directe del mot, en el teatre grec i en el d'Eurípides en particular¹²;  s, per tant, matèria oberta a la controvèrsia. En canvi, em sembla indiscutible que la figura

de Teseu per qualsevol sentit o coherència que pogués tenir en *el sí de l'obra*¹³. També el discurs funeral d'Adrast és tractat amb una unilateralitat sorprenent: la possibilitat que tingui un abast irònic pràcticament no és ni considerada. Car contrastant amb l'anàlisi serrada a la qual Di Benedetto sotmet tots els punts que poden aportar alguna clarícia a la interpretació política, les qüestions de caràcter literari sovint no són esmentades, tot i que no és difícil veure la seva importància en relació amb els problemes que el preocupen. En efecte, no es pot arribar a qualsevol opinió ferma sobre la dimensió política d'un passatge si abans no ens posem d'acord sobre el seu sentit i abast en el sí de l'obra¹⁴. Així, per exemple, bé que ningú no negarà, penso, que els vv. 481-5 comporten una presa de posició antibel·licista claríssima, no veig per què s'ha de prescindir del fet que aquests mots es troben en boca d'un personatge, l'herald tebà, que és caracteritzat, gairebé amb exageració melodramàtica, com un miserable¹⁵. El fet ha d'ésser explicat d'alguna manera, sense que calgui caure en l'extrem contrari i posar en dubte que l'actitud contra la guerra sigui compartida pel mateix poeta. També caldria aclarir per quines raons Eurípides ha preferit que el rescat dels cadàvers dels Set tingui lloc a través d'una batalla campal i no mitjançant negociacions pacífiques -com en la versió de la llegenda que Èsquil posà en escena i com semblaria, des d'un punt de vista banal, més adequat per a una obra antibel·licista¹⁶. La qüestió fonamental es podria formular en aquests termes: hom pot, sens dubte, defensar la possibilitat que una peça que celebra altament un fet al qual es vincula l'orgull nacional, representada davant d'un públic abrivat i en temps de guerra, no té per què tenir, forçosament, el propòsit d'inflamar els ànims; però això s'ha de demostrar amb una anàlisi en profunditat de la mateixa obra; i aquesta anàlisi haurà de demostrar una gravíssima crisi de valors, que permeti no prendre escenes i personatges en la seva dimensió immediata, sinó amb un esquinçant, infinitament dolorós sarcasme. En cavi, citar una sèrie de passatges triats i posar-los en connexió amb allò que ens sembla conèixer de les circumstàncies concretes pot tenir, com a màxim, un pes de confirmació.

Penso, per tant, que la manera d'atansar-se de Di Benedetto a aquests problemes li fa perdre una sèrie de perspectives importants; però això, gràcies a la riquesa de dades que aporta, es podria demostrar amb arguments extrets del seu propi llibre. Així, per exemple, per raons de caràcter cronològic i polític alhora, li interessa deixar establert que Eurípides féu representar *Les Troianes* precisament sota l'impacte de la destrucció de Melos (cosa que, en si, no em sembla improbable) i no de la matança d'Escione, un episodi que des del punt de vista moral mereixia la mateixa condemna. Llavors argumenta que la massacre d'Escione va ésser un ajustament de comptes horriblement brutal però que no alterava el *statu quo* panhel·lènic; en canvi, la de Melos, pel seu caràcter de provocació als espartans, comportava, als ulls de qualsevol observador amatent, el risc d'una represa general de les hostilitats. Amb això Di Benedetto ha explicat molt bé per quina raó *Tuclídides*, per exemple, dóna un èmfasi diferent a aquests dos episodis; però pretendre que Eurípides va escriure *Les Troianes* (*Les Troianes*, precisament!) no tant com un reflex immediat del seu dolor i la seva ira davant la bestialitat de la guerra, sinó perquè a Atenes el partit pacifista temia una ruptura de la

precària pau de Nícias em sembla una mica fort¹⁷.

És evident que ni les línies mestres de la tercera part del llibre (*L'ultimo teatro di Euripide: verso la cultura ellenistica*) ni tan poc els seus desenvolupaments no són susceptibles de provocar tanta polèmica com la part anterior -fins i tot si hom opina que per envigorir els contrastos Di Benedetto ha carregat una mica la tinta en la seva descripció. Es tracta de seguir el procés a través del qual aquells aspectes del teatre euripídi on s'expressava millor una lúcida racionalitat (però, per la meua part, mantinc totes les reserves que calgui sobre aquest terme) anaren perdent de mica en mica contingut i relleu, a benefici d'una expressió més intensa del sofriment immediat, d'una mena d'exasperació del patetisme; i valorar, paral·lelament, una fruïció nova del poeta en la imatge bella i els refinaments de la dicció. No deixa de ser lògic cercar el motiu de tot plegat en un cert *distacco* per les realitats del món de cada dia; *distacco* que adopta alternativament les formes del desencís i del menyspreu. Posat a fer objeccions, remarcaria que els termes *poètica del dolor* (Di Benedetto, com fan sovint els crítics italians, empra la paraula *poètica* en el sentit tècnic de teorització d'una forma literària) són potser abusius; i que assumir una estricta linealitat en aquesta evolució vers el patetisme i l'escapisme falseja els fets¹⁸.

Pel que fa a l'estil dels cants corals de l'últim Eurípides, Di Benedetto, en la tradició del *Stasimon* famós de Kranz, té un seguit d'observacions assenyades i valuoses: per exemple, a propòsit de la distinció dels vincles sintàctics en un reguitzell de frases adverbials o relatives, que neixen les unes de les altres fins a fer perdre de vista la principal; també sobre el tema de l'ancianitat com a component bàsic d'aquesta poesia, i l'accentuació de la tendència a expressar-se en una dimensió purament visiva¹⁹. Però els aspectes de la producció tardana d'Eurípides més interessants per al nostre autor són la nostàlgia d'indrets remots i l'evocació mítica d'un passat molt distant: perquè hom pot rastrejar-hi ecos d'una ansiosa, patètica no acceptació de la realitat present. Ara, que Di Benedetto no acaba de tenir en compte fins a quin punt el lament traduït a l'escena de la música que en sublima el patetisme és quelcom substancial, ja de bon principi, a la poesia d'Eurípides; i, per altra banda, l'anhel per una vida que integri les Gràcies i les Muses (segons la fórmula bellíssima de *HF* 673-5) no té per què comportar, per definició, la incapacitat o la renúncia a posarse a l'altura dels temps²⁰.

Abans de posar punt final a aquestes notes, ja massa extenses, voldria comentar una mica les opinions de Di Benedetto sobre *Les Bacants*, amb la intenció de discernir els aspectes més fecunds de la seva anàlisi i, sobretot, de veure en quines direccions podria ser continuada. El seu punt de partida és excel·lent: se suma als filòlegs que han vist clar que no es pot continuar interpretant aquesta obra a la manera vuitcentista, com una novetat absoluta en l'univers espiritual d'Eurípides; més aviat cal considerar-la com la culminació d'uns camins empresos anys abans; camins que és lícit de sospitar que comporten un sensible canvi en la postura del poeta envers la religió tradicional²¹. Sobre el sentit i l'abast d'aquest canvi és difícil d'arribar a formulacions clares. Personalment, jo deduiria de les re-

marques de Di Benedetto que Eurípides sentia cada cop amb més intensitat la contradicció entre les distintes maneres d'aproximar-se al diví que coexisteixen en la seva obra: i que la seva actitud acabà assemblant-se bastant a la d'un home que fa un salt en el buit²². També és molt suggerent l'observació que l'últim Eurípides va recórrer més d'una vegada, per formular allò que bullia i s'agitava dintre seu, a formes de pensament i d'expressió característiques de l'última crisi del món arcaic: és en aquest sentit, potser, que convé interpretar els paral·lelismes establerts una mica a l'atzar per Di Benedetto entre Heròdot i l'Eurípides més tardà, a partir d'una actitud fins a un cert punt comuna, feta d'una barreja de temor davant la força irracional de la *tyche* i de desig d'aferrar-se a les antigues formes de la pietat. Amb aquestes remarques l'autor ens ajuda a comprendre més profundament l'ambivalència de *Les Bacants*: aquest miratge en el qual han caigut molts, de creure que Eurípides torna enrera, a fases ja superades de l'evolució espiritual de Grècia, es deu precisament a la tendència constant, al llarg d'aquesta mateixa evolució, a revestir de formes tradicionals experiències i situacions radicalment noves²³. A la mateixa intenció de deslliurar *Les Bacants* de l'isolament fictici en què una crítica miop les havia situades respon l'interès de Di Benedetto per rastrejar les successives aparicions del *topos* de la conveniència de viure dia per dia, en aquesta i en altres tragèdies tardanes²⁴. A partir d'aquí demostra, d'una manera fins i tot massa exhaustiva, que aquests dos motius (desconfiança en les capacitats de l'home i invitació a lliurar-se del tot a l'instant que passa, sense pretendre senyorejar l'esdevenidor) estan connectats entre ells; aleshores llegeix *Les Bacants* com una proposta per a una forma de vida hedonística (que inclou Dionisos, però en un cert sentit el depassa), dirigida del tot a esgotar els goigs i afanys del present.

Bé que aquesta lectura, en els seus mateixos termes, no té res d'incorrecta, resulta falsejada per la seva manca de contrapès, la seva unilateralitat. En aquest sentit, la interpretació de *Les Bacants* és molt útil per a destriar els mèrits, tan considerables, i les limitacions radicals de la manera de treballar de Di Benedetto. El seu rigor filològic queda prou demostrat en la meticulositat i lucidesa amb què estableix les connexions entre *Les Bacants* i alguns pensadors del final del món arcaic, per una banda, i també entre aquesta tragèdia i d'altres de més antigues del mateix Eurípides. Al mateix temps, un agut sentit històric li ha permès de subratllar fins a quin punt certes actituds del poeta (però potser no té raó en considerar-les les més significatives) només són explicables en el context de l'ensordada de la *polis*. Però a partir d'aquí comencen a obrir-se els interrogants sobre el significat de l'obra més profunda i enigmàtica del gran tràgic. Per la meua part, no em veig amb cor d'assumir una lectura que posa tot l'èmfasi en la fatiga i el desencís del poeta (deduïbles a partir del text, no pas formulats *expressis verbis*!) respecte a la seva vila i als seus conciutadans²⁵; però que, en canvi, davant el sentiment d'un cel nou i una nova terra, de la intuïció d'aquesta força ambigua, envaïdora, d'un sentit i una pregonesa que només podem copsar a mitges i que amb brutalitat indiferent destrueix tot allò que li planta cara, no té res més a oferir que uns quants termes tan vagues com ara "la rappre-

*sentazione letterariamente assai efficace del invasamento mistico di Dioniso" (p. 278). Si hi ha res de segur és que aquestes qüestions reclamèn de nosaltres, encara, el coratge d'interpretar, i d'interpretar des d'un punt de vista literari -no seran mai resoltes a través de la simple *storicizzazione*, radical o no.*

JAUME PÒRTULAS.

NOTES

1. És ben característic de la mena de tractament que DI BENEDETTO imposa al seu tema el fet que amb prou feines al·ludeixi a quelcom tan significatiu com que en tots aquests casos es tracta, precisament, de personatges femenins; però, com remarca E.W. WHITTLE (vegeu l'article citat), justament una de les debilitats de l'*approach* de DI BENEDETTO és que no dona raó de fenòmens tan notoris com l'interès d'Eurípides per les dones.
2. *Monolog und Selbstgesprach*, Berlín 1926 (Dublín 1966₂).
3. Que entre l'Alcestitis que xiscla el seu pànic de morir (vv. 244 i ss) i la que un moment després (vv. 280-325) dona lúcides disposicions a Admet hi hagi una incomunicació absoluta sembla difícil de defensar. Si hom es deixa guanyar (com, per exemple, G. PERROTTA, citat amb desaprovació per DI BENEDETTO 21, n. 44) per una vituperable prufja "psicologista", es pot admetre que en els encàrrecs pòstums d'Alcestitis hi traspuua una vacil·lant gelosia, que estableix un pont amb la passió de la primera fase; si fem cas d'algunes de les interpretacions subversives més recents (cf., per exemple, el capítol intitulat "Alceste voilée", a l'obra de JAN KOTT *Manger les dieux: essais sur la tragédie grecque et la modernité*, París 1975), caldrà veure en aquestes mateixes disposicions, model de sensatesa, l'acarnissament iconoclasta del poeta, àvid d'esgotar les possibilitats de *bizarrerie* de la situació, fins a fer-la esclatar. Però sense moure'ns del terreny d'una anàlisi asèptica, és obvi que en aquest passatge les convencions naturalistes importen molt poc a Eurípides, que es limita a examinar una situació donada des de tots els angles, sense crear la il·lusió "verista" de la simultaneïtat (cf. P. BURIAN, art.cit.).
4. "Euripides the Irrationalist", *CR* 53 (1929), 99 i ss.; reeditat a *The Ancient Concept of Progress and other Essays*, Oxford 1973, pp. 78-91.
5. De fet, P.T. STEVENS, a la seva ressenya, insinua que més valdria continuar-lo emprant. Personalment, no n'estaria pas tan segur.
6. A propòsit d'això, val la pena remarcar una omissió de DI BENEDETTO, probablement deliberada, perquè en general mostra una familiaritat envejable amb la vastíssima bibliografia que ha generat el seu tema. Però enlloc no és citat un article cèlebre de K. REINHARDT, "Die Sinneskrise bei Euripides", *Die Neue Rundschau* 68 (1957), 615-646; reeditat a *Tradition und Geist*, Gotinga 1960, pp. 227-256; tanmateix, a mi, personalment, em sembla un dels papers més il·luminadors que hagin sigut escrits sobre el gran tràgic.
7. Mal per mal, la connexió entre la *Medea* i determinats cercles il·lustrats atenesos quedava igualment "demostrada" a la manera del segle XIX, buscant un sentit oportunista, per exemple, en el famós elogi de la ciutat del tercer estàsım (*Med.* 824-845).
8. En el cas de l'*Hècuba*, per exemple, i deixant de banda que, des del meu punt de vista, l'acceptació de la mort per part de Polixena no té res a veure amb cap racionalisme del qual valgui la pena parlar, DI BENEDETTO porta la seva prevenció, en principi ben justa, contra les explicacions psicologistes fins a l'extravagància i nega que el silenci de la noia mentre la mare i Ulisses debaten el seu destí (vv. 228-341) pugui servir per donar lloc al canvi de determini; i ingènueament acusa el poeta de no complir d'una manera prou estricta les normes que el mateix DI BENEDETTO ha fixat per a les escenes d'aquesta mena. Pel que fa a *Les Troianes*, l'articulació dels moments de follia i de raó de Cassandra és d'una admirable subtileza, a la qual el nostre autor es mostra del tot insensible. Cassandra conserva el do de profecia tant en l'arreat extàtic com quan parla "racionalment", en trímetres -contra el que pretén

- DI BENEDETTO, que arriba a dir que com que allò que anuncia en aquesta da rretera ocasió (la mort d'Agamèmon, etc.) era ja ben conegut del públic, no es tracta d'un autèntic vaticini(!). A continuació, afirma que l'atroc clarividència de la profetessa, que amb una lògica perversa buida de con tingut una sèrie de nocions pregonament assumides per l'auditori, i de clara que la sort dels vençuts és infinitament preferible a la dels ven cedors (vv. 365-93) seria un exemple de freda i imparcial racionalitat. I encarant-se amb aquesta idea horriblement sarcàstica, formulada per Cassandra als vv. 394-99, que Hèctor, l'home pacífic i de natura una mica mediocre, va guanyar-se una glòria militar gràcies a l'expedició dels aqueus, DI BENEDETTO, embarassat, es pregunta si ens trobem davant d'una contradicció, atès el to pacifista del conjunt de l'obra...
9. En molts aspectes, l'actitud de DI BENEDETTO és més subtil i matisada que la de la majoria de filòlegs que han tractat aquestes qüestions. Així, pren cura de subratllar que el radical antibel·licisme d'Eurípides no tenia per què coincidir, per exemple, amb les formulacions de l'oposició moderada als demòcrates més extremistes; i apel·la a la comparació amb Aristòfanes, que fa més l'efecte de reflectir esllògans de grups d'opinió concrets. (Ara, que cada vegada guanya més terreny el parer dels qui es neguen a veure el comediògraf com un propagandista que engega campanyes de partit; cf., *ex gr.*, A. BRELICH, "Aristofane: Commedia e Religione", *ACD* 5 (1969) 21-30). DI BENEDETTO recorda sovint, també, que si bé la política dels partidaris de Nícias era d'entesa amb Esparta, no es mostraven pas reticents respecte a les operacions de policia contra els propis aliats, amb vista a afermar l'imperi.
 10. Així, per exemple, no estic gens segur que l'exegesi dels *Heràclides* que ofereix l'autor sigui l'única possible: el fet brutal del sacrifici de Macària (*al marge* del pur heroïsme de la noia) i la crueltat d'Alcmena, a la qual respon el cinisme atenès, tradueixen signes d'inquietud en un panorama que DI BENEDETTO voldria bàsicament positiu; i això ha de servir nos per recordar amb quantes reserves i connotacions especials podia com partir Eurípides (si és que realment el compartí) l'optimisme racionalis ta dels cercles dirigents de la seva ciutat.
 11. Vegeu al proper número del *BIEH* alguns comentaris sobre l'*Erecteu* a propò sit de la nova edició dels fragments d'A. MARTINEZ (Granada 1976).
 12. No ens movem del terreny de les al·lusions polítiques concretes quan to pem amb el vell suggeriment de WILAMOWITZ, que DI BENEDETTO (p. 157) accep ta, en el sentit que les paraules d'Adrast (vv. 739 i ss.) sobre una frus tada ambaixada conciliadora fan referència a la resposta negativa d'Atenes a les proposicions de pau dels espartans quan l'afer d'Esfactèria (Th. IV, 17 i ss.). Potser el millor argument per rebutjar aquesta mena de jocs amb les referències d'actualitat és la facilitat amb què es poden multiplicar en totes direccions. Per exemple: prenent com a punt de partida que a Th. VI, 12,2 l'avidesa d'alguns pels combats on es poden obtenir beneficis personals és emprada com a argument contra Alcibiades, *per què no dir* que els mots d'Adrast, tan semblants, no són un atac dis fressat contra el jove polític - i donar a *Les Suplicants* un sentit exacta ment contrari al que DI BENEDETTO postula? (És irònic comprovar que a P. DECHARME, *E. et l'esprit de son théâtre*, p. 182, li plauria d'acceptar aque sta idea, si no fos que en altres passatges de la tragèdia ha cregut tro bar referències elogioses a Alcibiades, i no sap com eliminar la contra dicció. Per la seva banda, R. GOOSSENS, *E. et Athènes*, p. 444, pensa que to ta l'obra respira hostilitat contra el jove polític, i declara que "si cal cercar una al·lusió a Alcibiades en *Les Suplicants*", sens dubte seria en aquest versos.
 13. A canvi d'això, sens dubte secundari, tenim l'explicació que Teseu tra dueix tot l'enyor que Eurípides sentia, extemporàniament, per Pèricles i per aquella manera seva de maridar l'intervencionisme exterior amb una visió general de la política pregonament "il·lustrada": tot plegat s'hauria reencarnat en Alcibiades... Però les relacions entre el jove demagog i el poeta són explicades d'una manera tan complicada, almenys als meus ulls, que no basta, per a justificar-les, una normal miopia po lítica per part d'Eurípides.
 14. Aquesta objecció ja ha sigut categòricament formulada per P. BURIAN.
 15. DI BENEDETTO acostuma a solucionar les qüestions d'aquesta mena d'una ma nera més aviat perillosa: admet que el poeta s'adreça de tant en tant directament al seu públic, per sobre el cap dels seus personatges. Però qui està autoritzat a decidir quan això s'esdevé?

16. He intentat de plantejar aquestes qüestions i, en algun cas, de donar-hi resposta en una comunicació al V Simposium de la Secció de Barcelona de la SEEC (Cervera, abril de 1977; les actes són en curs de publicació).
17. Se m'acut un altre argument, extret també del mateix DI BENEDETTO (p. 200). Aristòfanes (*Pax* 532-534) diu que a la Pau no li agraden les obres d'Eurípides: troba que fan pudor de picaplets. Si el nostre poeta hagués estat aquesta mena de publicista apassionat per les notícies d'actualitat -com deia amb un cert sarcasme G. ZUNTZ, en un article memorable ("Contemporary Politics in the Plays of E." *Acta Congressus Madvigiani, Proceed. of the Second Internat. Congr. of Class. Studies*, 155-162, Copenhagen 1958; reeditat als *Opuscula Selecta Manchester* 1972, pp. 54-61), que DI BENEDETTO, per cert, no cita -que de vegades se suposa, aquesta frase, que no té més abast que una simple broma, hauria resultat tan sense solta que no hauria funcionat ni tan sols a nivell còmic. Es pot sospitar, doncs, que a l'hora de valorar una tragèdia la gent es fixava més en les formes d'expressió (el gust pels ἀγῶνες, per exemple) que no pas en les opcions polítiques concretes que s'hi poguessin rastrear.
18. Respecte a la mania de DI BENEDETTO de classificar tot allò que estudia dintre períodes massa estrictament delimitats i d'atribuir, en conseqüència, un caràcter rectilini a l'evolució del poeta, coincideixen la majoria de ressenyes: cf., *ex. gr.*, les de STEVENS i VAN LOOY. De fet, el passatge en el qual Eurípides mostra haver reflexionat més profundament sobre la incapacitat de la poesia per endolcir un sofriment intolerable es troba, com per befa, en una obra del període que DI BENEDETTO anomena racionalista: és *Med.* 195-200. No té solta donar a aquest passatge un sentit limitat al context immediat i, en canvi, veure vastes implicacions a *Supp.* 180-84. Al meu entendre, en aquest últim indret, Eurípides no reclama un *status* privilegiat com a condició perquè el poeta es dediqui a la seva tasca; l'argumentació d'Adrast podria parafrasejar-se així (perquè el text és, certament, llacunós): "Les meves paraules et són, potser, desplaents; però és que ni el poeta pot cantar a lloure, quan se sent personalment afligit..." Es tracta d'una represa llunyana d'un *topos* car a la lírica.
19. En un article posterior ("Il rinnovamento stilistico della lirica dell'ultimo Euripide e la contemporanea arte figurativa", *Dioniso* 45 (1971-74) 326-333), DI BENEDETTO mateix ha insistit en les connexions entre el renouveau de la lírica euripídia i les noves formes artístiques, tocades ja de manierisme.
20. A un nivell més profund, cal preguntar-se si rera aquestes anàlisis de fenòmens de natura sobretot formal no s'hi amaguen restes de servitud a la vella, falsa dicotomia entre fons i forma. Així, per exemple, a propòsit de la monodia d'Electra a *Or.* 960-1012, DI BENEDETTO descriu acuradament la confusió sintàctica de les paraules, l'acumulació desordenada de temes mítics; però no s'atura a preguntar-se si tot plegat no constitueix una manera de reflectir (certament, amb una heterodòxia notable respecte al que havia fet fins llavors la tragèdia; però el que compta és que a la distorsió de la forma respon amb rigorós paral·lelisme la subversió dels continguts) el caos moral en què es debaten els protagonistes; caos que l'allusió al sol desviant la seva cursa per no veure l'horror d'unes discòrdies fraticides amplifica a nivell còsmic. I és que Eurípides sembla acarnissat a desballestar la forma tràgica; per això explica *d'aquesta manera* la història d'uns minyons que suporten una herència massa feixuga, tants episodis monstruosos sobre un mateix causal, sobre unes mateixes testes de descendents degenerats d'una sang fatigada.
21. Ara, que també aquí es reproduïx quelcom que ja havíem observat abans: podem estar bàsicament d'acord amb les grans línies de l'evolució que DI BENEDETTO proposa (és evident que hi ha una sèrie de canvis, prescindint ara de la seva significació, en l'actitud enfront de la divinitat, des de *Les Troianes* a *Les Bacants* passant per l'*Ió*), però discrepem absolutament de moltes lectures concretes. Per exemple, hom pot acceptar que no cal llegir l'*Ió* en clau voltairiana, com era moda fins no fa gaire temps; però la interpretació de DI BENEDETTO dona alegrement per suposat tot el contrari. Segons ell, l'obra sencera és un esforç estrènu per redreçar el crèdit i el bon nom d'Apol·lo, posats en entredit pel rapte de Creüsa; però sembla oblidar que als ulls d'un grec la visitació d'una mortal per part d'un déu no tenia per què oferir, en principi, connotacions desfavorables. Per tant, el màxim que podem dir és que Eurípides es pren

- una sèrie de molèsties per arranjar allò que ell mateix ha volgut espatllat. (A propòsit de l'*Id*, DI BENEDETTO escriu algunes de les frases més poc afortunades de tot el llibre: per exemple, que les al·lusions al perill d'una dominació estrangera a Atenes *demostrin* que l'obra és posterior a la catàstrofe de Sicília. També pretén amb tota seriositat que l'actitud del poeta sobre el goig de tenir fillada revela una evolució espiritual profunda des de l'època de la *Medea*). I pel que fa referència a la idea que l'*Orestes* és una mena de compensació al déu de Delfos per les manques de respecte que li foren adreçades en l'epíleg de l'*Electra*, no crec que arribi a aconseguir mai una gran audiència. (Per cert, ja que parlem de l'*Orestes*, DI BENEDETTO, que a l'últim capítol del seu llibre ("*Disimpegno e affetti familiari*") emfasitza com els afectes familiars i l'amistat van ocupant el lloc dels vincles de lleialtat amb la polis, arraconant-los a mesura que el conflicte panhel·lènic posa en crisi tots els ressorts de la vida col·lectiva, deixa de subratllar quelcom evident: la perversitat deliberada amb la qual Eurípides es complau a esborrar les fronteres que separen la més generosa i fidel de les amistats llegendàries d'una baixa complicitat per cometre un crim odiós.
22. De fet, potser DI BENEDETTO no és tan conclouent; però sí que parla d'una dissonància fonamental d'Eurípides, que en la seva producció tardana assolix una acuitat gairebé esbalaïdora. Afegeix que l'enyor per la pietat tradicional havia d'entrar en col·lisió amb la tendència a qüestionar, cada vegada d'una manera més radical, les històries transmeses sobre els déus (p. 300); i resumeix les seves interpretacions en una fórmula colpidora quan diu (p. 296) que Eurípides, més que no pas retrobar la fe en els déus, l'havia perduda en els homes.
23. A mi, personalment, em sembla evident, encara que DI BENEDETTO només ho formulí a mitges, que el sentiment de desconfiança envers la capacitat de l'home per prendre la seva sort en les seves pròpies mans, que per al vell historiador formava part d'una manera d'atansar-se a la divinitat, en Eurípides esdevé un *avant-coureur* de l'absurd.
24. Per cert, que el tractament per part de DI BENEDETTO d'aquest *topos* de tan llarga tradició en la poesia grega constitueix una mostra perfecta de sociologisme aplicat d'una manera escolàstica. Partint del fet indubtable que aquesta mena de recomanacions de "viure dia per dia" són especialment freqüents en èpoques de crisi històrica i en boca de membres de la classe que corre el risc de perdre el seu *status* dominant, l'autor s'inventa un context de crisi per al cas d'Alcman, sobre el qual manquen, penso, dades suficients; i empobreix singularment el sentit d'aquesta recomanació a Píndar (encara que en el seu cas sí que la crisi ha esclatat d'una manera evident), deixant de banda, per exemple, les magistrals matisacions de H. FRÄNKEL, "ΕΦΗΜΕΡΟΕ als Kennwort für die Menschliche Natur", *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, Munic 1955, pp. 23-39, sobre l'abast d'aquest terme. Pel que fa a Èsquil, com que és difícil rastrejar símptomes d'abandonisme i renunciament a la seva Atenes, l'aparició del mateix *topos* a *Perses* 840-3 és atribuïda al desig de reflectir "objectivament" l'estat d'ànim dels Perses derrotats.
25. DI BENEDETTO retreu oportunament la lúcida remarca de DODDS (*Comment. a Les Bacants*, p. 130) que en certes èpoques un determinat tipus d'intel·lectual arriba a sentir-se més a prop de la saviesa popular que no de l'arida il·lustració dels seus confreres; però no crec que hagi incrementat les possibilitats d'acceptació d'aquesta idea relacionant-la amb algunes frases que evocuen els aspectes més brutals de l'esperit popular i tradicional (vv. 877-880, per exemple). És important no oblidar fins a quin punt *Les Bacants* tenen un fons irreductible d'ambigüitat. Al capdevall, un crític que ha dubtat -amb tota la raó del món!- del bel·licisme de *Les Suplicants* també podria posar en quarantena certs aspectes del pietisme d'aquesta altra obra.